

До сина

Анатолій Дімаров

I

Коли її напарник гукнув... Коли гукнув, пробігаючи мимо... Завжди поспішав, завжди біг, не знаючи до ладу й сам, куди він біжить... Так коли він гукнув: "Василівно, паняй до начальства!" — у неї й ноги відібрало од страху: "До якого ще начальства, господи?!"

Все життя (а їй уже пішов сорок третій), де б вона не робила, в тім числі й тут, на оцій фабриці, Василівна, або просто Ольга, Олена, як її частіше й звали, не виривалась особливо вперед, але й задніх не пасла, тому й не потрапляла ніколи на очі начальству. Інших лаяли, інших хвалили, інших обирали до президії, вивішували на "чорній" дошці чи на Дошці пошани, про неї начальство навряд чи коли й згадувало, хіба що тоді, коли треба лишитися на кілька годин після зміни, щоб "витягти" план. Та й то: всі лишалися — лишалася й вона, всі йшли — і вона йшла з усіма.

Так що в Олени не було досі жодних особливих контактів з начальством, вона всього один раз і заходила в адміністративне приміщення: коли захворіла і треба було оформити листок непрацездатності.

А тут — як каменюкою по голові: "Паняй до начальства!"

— До якого начальства?

— В профком. Передали, щоб в обід і прибігла. — Сам усе життя біжка та біжка, він і не уявляв, що можна іще й ходити.

До обідньої перерви лишалося добрі дві години. І всі оці дві години вона місця собі не знаходила: все думала, для чого її викликають.

Врешті надумалася, що це щось із сином. Син її, Толик, два роки тому закінчив ПТУ і працював в Армавірі на залізниці. Й ось уже більше місяця перестав надсилати листи. То писав щонеділі, а це — як відрізав.

Щось таки з Толиком! Бо для чого б ще викликати в профком?

І такі думки полізли в голову, що під кінець зміни уже й не бачила, що перед нею. Ледь діждалася перерви.

Переодягнулася наспіх — і бігцем у профком.

— Присяжнюк? Ольга Василівна? Сідай, — кивнув на стілець.

Сіла, бо й ноги уже відібрало: "Оце ж щось із Толиком! Та кажіть же, не терзайте!"

— На морі бувати доводилось?

"На морі? На якому ще морі? Кажіть, що там із сином?"

— Не була, бачу одразу... Ну так от: виділили ми тобі безплатну путівку до моря. В санаторій, у Крим.

— Путівку... — повторила, все ще не вірячи, що покликали її не через Анатолія.

— Еге ж, путівку. Безплатну. Підлікуєшся, відпочинеш, купаєшся в морі. — Він глянув у вікно, за яким білів дах, укритий снігом. — Ти не дивися, що тут сніг. Там

цілий рік тепло. Й досі в морі купаються... То як?

В неї мов гора звалилася з плечей: не про Толика! Й одразу ж думка про дочку, що ходила до сьомого класу, про чоловіка, який не знає, як і газ у плиті запалити. То щоб вона їх оце взяла й кинула?..

— Так поїдеш до моря?

— Не поїду, — сказала і губи зав'язала вузликом.

— Ти що? Це ж безплатно, до моря... З руками одірвуть, тільки скажи кому. Такі путівки, дівко, в нас не валяються...

— Все одно не поїду. Комуś іншому дайте, а в мене сім'я!..

— Ну, гаразд, подумай до завтрього. — Він аж розсердився на неї. — Завтра прийдеш і скажеш. — Іди! — вже на неї й не дивлячись.

Вийшла, наче од хворого, обережно причинила двері. Було таке відчуття, наче вона десь провинилась і її за це вилаяли. Ішла й сама до себе головою похитувала:

"На курорт!.. І придумують же!..

Жодного разу не була на курорті. Далі села, що під Києвом, теж нікуди не їздила. Коли ще діти маленькі були і чоловік їх одвозив на все літо до свекрухи.

А тут на край світу — до моря!

"І видумують!.. Робити їм нічого..."

— Ну що, Василівно?

Напарник. Високий до неба, а того розуму... Ось і зараз: од цікавості всього так і посмикує.

— Чого кликали?

— Путівку давали. До моря. На курорт.

— Взяла?

— Не взяла...

— Та ти що! Бузини об'їлась?

— Може, й об'їлась, — образилася. — Тільки мені ніколи по курортах розгулювати.

А він усе ще не міг повірити:

— Безплатну?.. І ти не взяла?..

Роздзвонив мало не по всій фабриці: Василівна од безплатної путівки відмовилась! Бачили таке чи не бачили?

Підходили, розпитували, вірили, не вірили і так заморочили голову, що й додому прийшла — все не могла заспокоїтись. Ходила, сама до себе головою похитувала. Аж чоловік нарешті помітив:

— Що з тобою?

Чоловік її, Микола Григорович, або, як вона його величала, Ригорович, мужчина серйозний. Працює на підйомному крані, то й звук на всіх згори вниз дивитися. Скільки літ з ним прожила, а й досі побоюється.

Тож і не сказала одразу, в чім річ. Сказала, що з нею — нічого.

І як тільки оте "нічого" сказала, так і запекло розповісти йому про путівку. Ну так запекло, що й зовсім спокій втратила. Мучилась-мучилась, врешті не витримала.

За вечерею це було, на кухні. Як завжди, сиділи утрюх: чоловік мовби на покуті, на місці найзручнішому, далі Нюра, дочка, а вона вже скраєчку — підхопись та подай. Як завжди, їли мовчки: в святій пошані до їжі. А тут вона і не витримала:

— І придумують же!

— Ти про що? — глянув на неї схвильовано: не могла, мовляв, поки їмо, помовчати.

Не могла. Усміхнулася зніяковіло:

— Та з путівкою ж! Наче я їм молоденька...

— З якою путівкою? — зацікавився вже чоловік.

— Та на курорт! Їдь, кажуть, покупайся в морі. Ти ж, кажуть, ще ж, мабуть, і моря не бачила. Знайшли собі хвору!

Чоловік і виделку відклав. Спoxмурнів.

— Ну а ти їм що?

— А я що ж? — розсміялася Ольга. Розсміялася та одразу ж і витерла усміх тильним боком долоні. — Що я, дурна, теліпатися до моря? Мені й дома, тут, кажу, добре. — Їй зараз здавалося, що вона все це казала в профкомі: так ловко виходило. — Хай, кажу, їдуть оті, в кого чоловіка, дітей удома немає...

Микола Григорович схвально гмикнув, знову взявся за виделку.

— Робити їм нічого! — сказав-припечатав.

— І правда, що нічого, — погодилась Ольга. Від того, що виговорила, їй стало зовсім уже легко. — Думали, що як безплатна, так я одразу і вхоплю ту путівку.

Тут виделка знову зависла над їжею:

— Як безплатна?

— Та безплатна ж, хіба я не казала? Ні копійки не треба платити.

Далі вечеряли мовчки, хоч тепер уже Миколі Ригоровичу щось муляло на душі. Жінки — вони завжди отак: вилюють із себе, а ти хоч ковтай, хоч давися.

Повечеряли, біля телевізора трохи посиділи, спати полягали. Ольга й задрімала відразу, а Микола Ригорович усе не може заснути. Крутився, вертівся, зітхав, покурити навіть виходив і знову круть-верть. Чи не захворів часом?

— Ти чого не спиш?

— Так, чогось не спиться... — І по паузі довгій (вона вже стала дрімати знову): — А путівка та скільки?

— Га? — не второпала.

— Путівка, питаю, скільки коштує?! — вже аж сердито.

— Та звідки я знаю? Сказали ж, що даром.

— Даром, даром! Заторочила сорока! Вона ж скількись коштує?

— Їй-богу, не знаю! Якби за гроші, а то дармова...

— Тобі все дармове!.. А це до моря, та ще в санаторій. Рублів сто, якщо не більше...

Сто то й сто, яка різниця? Та й не їде ж вона, бо відмовилась.

— Давай уже спати, завтра ж уставати вдосвіта!

— Тобі лише б спати! — Однак замовк, і вона знову незчулась, як і заснула.

А за сніданком Микола Ригорович, який мов аж схуд за цю ніч, сказав, на неї не

дивлячись:

— Ти от... Путівку візьми... Дають, так бери...

— Та чого я біля того моря не бачила? Мені й дома добре!

— Добре, не добре, а коли даром дають, то треба брати і їхати. Не руб же чи два, а сотня, а то, гляди, й більше.

А тут іще Нюра, дочка:

— Їдь, мамо, їдь! Це ж так цікаво! — Шоки палають, і очі горять: наче сама до того моря збирається.

— А їсти вам хто готуватиме? — вже розсердилась Ольга: обоє мов змались. — Чи зуби на полицю позакидаєте, поки я в тому морі купатимусь?

— Я, мамо, варитиму!

— Ти навариш!

— І наварю! З голоду не будемо пухнути.

І чоловік туди ж:

— Місяць якось переб'ємося... А путівку треба забрати. Безплатна ж...

І навіщо вона йому сказала, що путівка безплатна? Могла ж знати наперед, що з того вийде.

Ригорович був у неї ще й скупенький нівроку. Гроші в комод замикав, ключ із собою носив. Видавав на покупки копійка в копійчку. Краще бухгалтера знав, що почім на базарі чи в магазинах. Через те, мабуть, і не пив, не кутив, бо — суцільний розор.

І все, що вдавалося зекономити, — на ощадну книжку. На вклад терміновий. Три відсотки не два, та до того ж не так легко зняти гроші з рахунку, як припече. Сто разів подумаєш, поки наважишся.

А тут дармові сто карбованців! А то, гляди, й більше.

Слово по слову — умовили:

— Та візьму, дайте хоч поїсти спокійно!

І в профкомі так і сказала:

— Оце б і не їхала, якби не чоловік та дочка. В шию випихають до моря.

— І правильно роблять! А то вік проживеш і світу білого не побачиш.

— Та побачу ж, побачу. Тут і не схочеш — побачиш.

Одержала путівку, понесла додому, а чоловік уже її й виглядає:

— Принесла?

— Та принесла — куди вона дінеться.

— Дай сюди!

Взяв, до столу обережно поніс. Окуляри надів, роздивляється.

— Сто вісімдесят карбованців! А ти відмовлялась... З двадцять дев'ятого листопада... То це тобі й їхати скоро?..

— Та скоро ж: сказали, щоб післязавтра й рушала... Принесла мороку на свою голову!

— Поїздом?

— Та вже ж не отим чортопхаєм! — В літак нізащо б не сіла: поки на землю впаде,

тричі встигнеш померти. Дивувалася про себе: як ото люди й не бояться — літають?

— То я тобі й квиток дістану.

— Дістань, як не важко.

Сходив другого дня, приніс їй квиток. Не купейний — плацкартний. Їхати ж менше доби, то навіщо гроші викидати на вітер? Відрахував ще копійка в копійчку на зворотну дорогу, позітхавши, вимуляв зайву десятку:

— Оце тобі на ситро. Ну, й на постіль у вагоні.

Ольга більшого від нього й не ждала: і так оно поки народив, то й посинів! Квиток, гроші сховала до гаманця, де вже лежало сто двадцять карбованців, про які чоловік і гадки не мав. Узяла в себе на фабриці з їхньої, жіночої, каси: котрий уже рік вони в кожну зарплату по десятці скидаються. Рік мине — і сто двадцять карбованців. Чи захворіє хто, чи дітям подарунок купити, чи ще якась дірка в хазяйстві — каса завжди виручала. А тут все-таки курорт, за тисячу від дому кілометрів — мало що може статися. Та й своїм же сякі-такі подарунки збиралася купити. Не процвиндрить же їх...

Стала збиратися в дорогу: пакувати чемодан. Плаття, блузки, спідниці, запасні черевики — наче не так і багато, а чемодан ледве закрили. А тут іще чоловік, Микола Ригорович:

— Ти наче заміж збираєшся. Чужих чоловіків заманювати.

Ольга те як почула — до чемодана. Одкрыла і ну все назад вигрібати.

— Ти що?

— Не поїду! Щоб ти мене потім поїдом їв?

Микола Ригорович бачить, що діло всерйоз, одразу ж включив задній хід:

— Та я ж пожартував! З тобою вже й пожартувати не можна.

— Таким не жартують. — І — шварк, шварк з чемодана. Що Микола Ригорович перехопить, назад покладе, вона знову пожбурить.

— Ну ж баба дурна!

— І довго ми отак гратися будем?

Врешті таки втихомирилась. Уже він закрив чемодан, обв'язав паском. Щоб не розкрився в дорозі.

У трамваї спитав:

— Купальник не забула?

— Не забула!

За тим купальником всі магазини оббігала. Бо завжди отак: не треба — лежить на виду, треба — під прилавок ховається. Купальники то були, навалом лежали, але то малюнка такого, що бугі-вугі в ньому викручувати, то вже все майже відкрито. А їй же не шістнадцять — за сорок!

Врешті знайшла: темно-синій, в червону смужечку. Принесла додому, і перше, що спитав чоловік, за скільки купила.

— Деруть, скільки хочуть! — мовив із досадою. — Ану придінь!

— Та ти що? Серед білого дня роздягатися буду!

— А там уночі будеш купатись?.. Придінь, придінь, не розгубиш!

Збентежено сміючись ("Змалився на старість!"), пішла в спальню, роздяглася, наділа — купальник так її облипнув!

— То заходь, подивися!

Зайшов, подивився ревниво, чи все, що треба, заховано: шиють же! Махнув рукою: можеш скидати.

— Вийди, — сказала чоловікові Ольга, — мені переодягнутися треба.

Так що купальник лежав у чемодані, і було потім сміху з того купальника, коли вже до місця добралась, а там, у Чорному морі, тільки дельфіни й купаються: вода не вище шести градусів. Руку встромиш — одразу ж і висмикнеш. Попозгадувала ж голову профкому: того б сюди, в оцю воду, чорта старого!

Та все це буде пізніше, коли вона добереться до моря, а поки що вони заходять у плацкартний вагон, де на неї чекає верхня полиця. Микола Ригорович ту полицю одразу ж і поспробував: чи міцно тримається, чи не впаде серед ночі. Начебто міцна! Чемодан іще висадив, а далі вже й не зна, що робити.

— Ну йди вже, бо Ньюра ось-ось прийде зі школи.

— Ти ж пиши!

— Та писатиму ж... Не забувай газ виключати. — Найбільше боялася, що вони тим газом потруяться. — Та борщ виставляйте, щоб часом не скис. — Наварила, насмажила: на тиждень, не менше.

— Та виставлятимем... То бувай!

Кивнув головою, пішов. Не поцілувалися навіть. Такого в них зроду-віку не водилося: цілуватись, тим більше — на людях. "Баловство, — казав Микола Ригорович. — Ото тільки слину пускати".

Та й правда: хіба в тому життя, щоб день і ніч цілуватись? Он їхні сусіди тільки й знали, що одне одного цьомкали. Аж дивитися неловко. А як заведуться, то й чорти з переляку тікають світ за очі.

Цілувалися, цілувалися та й доцілувалися: до розводу. Він забіг кудись на край світу, а вона все забути не може: щодня проклинає.

Ото так із поцілунками.

Пішов чоловік, і так їй враз стало тоскно на серці, так сумно й незатишно, що ледь не заплакала. "Господи, та куди ж це я їду? За якою лихою годиною? Та вони ж там без мене зовсім охлянуть!" Таке, хоч хапай чемодан та біжи за чоловіком услід!

А тут ще й сусіда принесло: молодий чоловік, а бакенбарди як у пройдисвіта. І очі... Так і бігають очі.

Зайшов, не вітаючись, кинув на нижню полицю полотняну сумочку з намальованою голою дівкою, ще й не нашим написом, вслід і козушок пожбурих — лишився у светрі.

— На курорт, мамашо?

Бач, догадався і про це. Ну, від таких очей ніщо не сховається.

І виймає карбованець:

— Заплатите за постіль, а я прошвирунуса по вагонах. Дружка загубив.

Пройдисвіт, точно пройдисвіт. Побіг за дружком, щоб удвох легше орудувать.

І, влаштовуючись на ніч (той, із бакенбардами, не появився й досі), перетягнула чемодан на полицю, ремінцем прив'язала за ручку до ноги.

Хай тепер спробують украсти! Хіба що разом із нею. Спала погано. То трусило й кидало, а то все здавалося, що отой, із бакенбардами, до її чемодана підбирається.

"І нащо я, дурепа, на той курорт їду? Лежала б оце у своєму ліжку та й горя не знала б..."

А вагон — гойдик та гойдик, а колеса — стук та стук: все далі й далі від дому, все ближче до санаторію. І Перекоп уже проїхали, і ось уже й Крим — степ рівненький такий, що хоч котися по ньому. Де ж гори поділися?

— Гори, мамашо, праворуч, — отой, із бакенбардами. — Біля Ялти. А ми в Феодосію направляємось.

І ось вона, Феодосія (колесами заледве в море не в'їхали), і санаторій, до якого попохалася, чемодан несучи. Могла б узяти таксі, та грошей пожаліла. Ноги ж свої, не одпадуть. "Невелика пані, й пішки пройдеш!"

Поселили її в кімнату на двох, сказали відпочивати сьогодні, а завтра вже до лікаря, який визначить, що в неї болить і як лікуватися. Напарниці ще не було, й Ольга зайняла ліжко від дверей. Біля вікна було б їй зручніше, але вона займати його посоромилася, щоб не подумали, що нахаба: прийшла і захопила, що краще... Тож зайнявши ліжко від дверей, сяк-так розвішала одяг у шафі й подалась одразу ж до моря. Хоч і бачила вже з вагона, з вікна, коли проїжджали, та хотілося підійти, доторкнутися до нього.

Стояв саме туман: молоко молоком, за десяток кроків нічого не видно. Море лежало непорушне, аж мертве, тільки — плюсь, плюсь ледь помітними хвилями на берег піщаний. Море наче витікало з туману і розчинялося в тумані, таке ж сіре й невиразне. А десь у глибині, за стіною густою, невпинно стогнав-гудів пароплав, що ніяк, мабуть, не міг прибитися до берега. Сумовитий той звук пронизував туманом закутаний простір, і їй уже здавалося, що то й не пароплав, а якась істота жива, спливши з глибини, скаржиться на гірку свою долю.

Присіла, опустила руку до маслянистої поверхні, і вода ледь помітно ворухнулася під долонею, лизнула її холодним своїм язиком.

"Оце накупаюсь!"

І розсміялася, згадавши, як за купальником бігала.

Напарниця приїхала того ж таки дня, увечері, й Ольга одразу ж подумала, що й людина, гляди, непогана: тиха, спокійна. Тільки дуже ж якась хвороблива. Лице жовте, аж спите, і білки жовтизною залиті. Ще молода, а руки-ноги покручені: вся надія на грязі, що їх возять сюди за десятки кілометрів із якогось лиману, — кажуть, що допомагає. Ну їй, Ользі, оті грязі не дуже потрібні, вони їй, можна сказати, до лампочки: зроду-віку жодної хвороби не знала. Навіть грип і той її стороною обходив. Лікар, коли вона до нього пішла другого дня, попотоптався довкола: "Вас, шановна, і лікувати ні від чого". Голова не боліла, нирки й печінка здорові, серце — як дзвін. "То на щось, може, скаржитесь?" — спитав із надією. "А на що мені скаржитися! —

розсміялась Ольга. — Хіба що на чоловіка". Вистукував, вислуховував, заходив і з того боку, й з іншого. "Одягайтеся", — сказав потім. Довго сидів над історією хвороби — не знав, що записати. "Значить, так: відпочивайте, побільше гуляйте, дихайте свіжим повітрям. Морське повітря — воно, знаєте, той..."

Ну, вона й дихала. Якщо вже приїхала — дихала.

Перші кілька днів на серці тоскно було: все про своїх думала: як вони там, чи не голодні? Написала навіть їм одразу ж листа, нагадувала, де що лежить та стоїть, щоб брати не забували. А потім потроху звикати стала, навіть подобалося тут.

Досі жодного разу не відпочивала як слід. У відпустку то йшла, брала відпустку, двадцять днів випадало щороку. Але за ті двадцять днів так намотаєшся, що під кінець одна думка: "Господи, хоч би на роботу пошвидше!" Не один тиждень уже на роботі од відпустки до тям приходила.

Перечистити все й перепрати.

Прибрати в усіх закутках.

Заготувати на зиму: наконсервувати, наварити, в банки позакручувати.

Перелатати й пошити.

В село до матері з'їздити, допомогти їй городину зібрати.

Та хіба мало що чекає на жінку у відпустку! День і ніч крутись, спокою не маючи. Про те, щоб сходити в кіно або в театр чи просто так з чоловіком прогулятися під ручку, й подумати ніколи. "Баловство", — казав Микола Ригорович, що й сам як упряжеться під час відпустки в роботу, то до останнього дня не вилазить.

А тут ходи та гуляй, їж та спи — ото й усього клопоту. Та ще майже щовечора як не кіно, то концерт або танці. Фільми, щоправда, були здебільшого з отих: бачили очі, що купували, тепер їжте, хоч повилазьте. І концерти на те розраховані, що курортникові дітися нікуди, курортник усе проковтне, що йому не піднесуть, бо не знає, куди час той дівати. Од неробства суне й на танці, хоч удома його й калачем туди не заманиш.

Пішла якимось і Ольга.

Сама б і не пішла, так сусід, із яким сиділи за одним столом у їдальні, їх обох запросив:

— Милі дами, ну як вам не сором! Через вас же захід культурний зривається!

Удвох уже довго радилися: йти чи не йти. Ольга була за те, щоб не йти, вона вже забула, коли й танцювала. Надя ж умовляла сходити хоч раз — подивитись.

— Не обов'язково ж танцювати. Глянемо одним оком та й підемо.

Причепурились, одягнулись в щонайкраще. Сміючись, духами одна одну побризкали і, помолоділі, мов дві школярки, що вирішили потай од строгих своїх учителів ускочити в шкоду, подалися на танці.

А там музики, а там пари кружляють. Старі, молоді і геть зовсім такі, що як тільки їх ноги й тримають! І сусід до них розчервонілий підскочив. У костюмі парадному, в черевиках блискучих, у краватці червоній — хоч куди в них сусід!

— Милі дами, прийшли! Прощу до танку!

Підхопив першу Надю, що відмовлялась, а до Ольги очима сяйнув: мовляв,

пробачте, я зараз. Та Ользі й не досадно ніскілечки, Ольга танцювать і не збиралася ("Якби мене оце Микола Ригорович побачив — убив би!"), вона от трохи подивиться та й піде, Надю діждавшись. Але сусід був не з тих, щоб одступився одразу: вмовив і Ольгу. І ось вони танцюють, підхоплені знайомою мелодією (пам'ятаєш її? Пам'ятаєш? Боже, як давно те було!), ось вони кружляють у танці, наче вихоплені з далеких тих років, коли все було лише попереду, а не позаду, і ноги несли тебе так, наче на них вирости крильця. Ольга кружляла, кружляла, не слухаючи сусіда свого, що весь час щось їй говорив... Він таки дуже добре танцював, цей їхній сусід. Ольжине тіло саме собою спиралося на його теплу долоню... спиралося, лягало й летіло-летіло в неземний якийсь світ...

Зупинилися, задихані, коли мелодія згасла, й Ольга відчувала блискіт власних очей, й на всю щоку рум'янці, й жар тривожний губів. Він якось дивно подивився на неї, схилившись, тихо спитав:

— Хочете подивитися на море при місяці? — Немов це було найбільшою таємницею, що стосувалася тільки їх двох.

Ольга безпорадно оглянулася за Надею: Наді на тому місці, де полишили, не було. А він її вже вів примовляючи:

— Саме повний місяць. Картина — варта пензля Куїнджі!

Хто такий Куїнджі, Ольга знала, бачила якось його пейзаж, і їй по-справжньому закортіло подивитися на море. "Тільки гляну й назад", — сказала сама собі, виправдовуючись перед Миколою Ригоровичем. Наче він її міг почути й побачити.

Не бачила в цьому гріха — морем помилуватися, тому й пішла з ним у парк. В іншому разі — з місця не зрушила б!

Місяць і справді світив на півнеба. Такого великого місяця Ольга зроду-віку не бачила. І море лежало, коли піднялися на пагорб, як на долоні. Й золотиста доріжка від місяця: переливається, сяє, губиться в замріяній далі.

— Гарно? — спитав він її пошепки.

— Ой, гарно! — Ользі зараз здавалося, що ота золотиста доріжка побігла і по ній. Всю ніч отут би простояла, милуючись оцим краєвидом.

А він раптом її обняв, поліз цілуватись...

Вирвалася, смалонула по морді — на три метри відкинула. Перечепивсь — і в кущі: тільки зблиснув підошвами.

А вона, обернувшись, щодуху побігла з парку. Вскочила в коридор, вилетіла на третій поверх, забігла в номер, зірвала блузку, спідницю, пірнула з головою під ковдру — в постіль. Лежала, зачаєна, і в ній билась одна і та ж думка: "Що ж тепер буде?! Ой, що ж тепер буде?!" Бо здавалось Ользі, що вона його вбила. Або скалічила. Шмагонула ж, руки не жаліючи. Аж опухла, здається.

Зайшла Надя, ввімкнула світло:

— О, ти вже спиш? А я думала, що ти з нашим сусідом гуляєш.

— Вже погуляла, — буркнула Ольга. І щоб Надя не подумала про неї нічого поганого, розповіла їй усе як на сповіді.

Дивилися потім одна на одну й сміялися. Як божевільні сміялись. До гикавки. До сліз. Пили по черзі холодну воду, споліскували під краном обличчя, мов заспокоювалися трохи, а потім — глянуть одна на одну і знову заллються...

— Він тепер і рідну жінку цілувати боятиметься... Пішли подивимося, може, й досі лежить у кушах...

Це все Надя. Ольга ж від неї тільки відмахувалася: замовчи, бо помру!..

Вранці не пішла на сніданок: хай усі поїдять, потім вона. Надя сходила сама, повернувшись, сказала, що сусід, наївшись учорашнього, ще не з'явився.

З'явився в їдальні на третій день. Сидів тепер за іншим столом і, коли "милі дами" проходили мимо, одвертався. Щоб сховати, мабуть, синяк, який розцвів на всю щоку.

Ольга ж більше ні ногою на танці. І в кіно йшла неохоче — більше заради Наді. І коли одержала телеграму, то не дуже й журилася, що доведеться лишати санаторій.

II

Телеграма прийшла вже увечері. Ольга не часто в ящички ті й заглядала, де лежали телеграми й листи: чоловік зроду-віку листів не писав, більше вона вже одписувала. Скаже, бувало: "Ти хоч слово напиши!" — "А що дописувати? І так знають, що здоровий, живий". Тож не дуже надіялася, що Микола Ригорович відповість на кілька її листів, та все ж заглядала вряди-годи: а раптом візьме та й напише. Заглядала, заглядала — та телеграму й прогавила.

Надя принесла:

— Олю, танцюй!

А в неї й серце зайшлося: це ж щось удома!

Розгорнула телеграму, стала читати — літери перед очима скачуть:

"Толика забирають до армії. Двадцять третій Микола".

Перечитала ще раз і ще: ніяк не могла второпати, чого це її чоловік раптом став двадцять третім.

— То на пошті наплутали, — догадалася Надя. — Треба, мабуть, читать: "Двадцять третього". Завтра сходимо, узнаємо.

Завтра? Чого завтра? А може, Толика не двадцять третього — раніш забирають до армії? Та вона й ночі не переживе, ранку чекаючи!

— Тоді сходимо вдвох! — вирішила Надя. — Удвох веселіше.

Зібралися, вийшли.

— Та не біжи так — встигнемо!

А їй здавалося, що вже й пошта от-от закриється.

— Двадцять третього, — прочитали на телеграфі. — Двадцять третього числа вашого сина забирають до армії.

Повернулася, сіла на ліжку, застигла. Уявила Толика: худого, нещасного, з головою, наголо стриженою, — бачила колись допризовника: шапка на очі налазила. "Тобі воювать! — подумала. — Тобі ще треба біля матері бути!" І хоч Толик у неї був, слава богу, нівроку, чомусь зараз не могла уявити його якимось іншим.

"А я тут жирую! Убить мене мало! Поїду!"

Кинулася до чемодана, поклала на ліжку, відкрила.

— Ти що?

— Поїду. До сина.

— Коли? Оце зараз? Та чим же ти оце серед ночі поїдеш? Почекай уже завтраго — квиток же треба купити. Та й до головного лікаря зайти — відпроситися.

Ледве умовила. Поставила назад чемодан, роздяглася, лягла. Заспокоювала себе думкою, що сьогодні ще двадцять, три дні попереду, встигне добратись і побути з сином, а спокій не йшов.

Не йшов і сон.

Лягала і так, і сьак, і на спину, й на бік лягала. І не одна, мабуть, година спливла, незабаром і ранок, а спати не хочеться, й квит!

І думки: все про сина, про Толика, якому віддала півжиття.

Бачила сина в лиху годину, коли він потрапив під автобус. Спускався на санчатах униз, вискочив на вулицю і — під машину. Вона саме готувала обід (була неділя), коли в двері постукали так, що здавалося — вивалять.

Побігла, одчинила: сусідка. Волосся розпатлане, очі безтямні.

— Ой, Ольго, біжи! Там твого синка задушило!

Як була в халаті, в капцях домашніх, ганчірку навіть не кинувши, вискочила надвір, на мороз. Як бігла, що думала, не може й досі згадати. Пам'ятає лише свій крик, коли побачила зім'ятого під колесами Толика і густо розбризану кров.

Той крик переслідуватиме її все життя, навіть в останню хвилину, коли помиратиме: прийде до неї забирати свідомість...

Підхопила на руки, коли його визволили, побігла, не знаючи й сама, куди біжить. Життя її обірвалося, скінчилося під колесами отієї машини. Попереду лише порожнеча і кількамісячний жах, коли Толик лежав у лікарні, а вона й на хвилину не полишала його одного. Коли всі лікарі умовляли, благали, лякали гангреною... різати... тільки різати... все одно не ходитиме... а вона відповідала їм одне й те ж:

— Ріжте, тільки спершу мене!

Якась сила, якась віра шалена, нелюдське якесь прозріння підказувало їй, що син видужає, що він буде ходити, і вона тільки цим і жила. Не спала, не їла, рухалась як автомат, прив'язана єдиною ниточкою до ліжка, на якому лежав її син.

Коли сина виписували, професор сказав:

— Тільки на милицях!

А вона про ті милиці не могла навіть думати. Не могла уявити свого сина на милицях.

Полишила роботу, всю себе віддала, щоб навчити сина ходити.

Кожен день (три роки підряд) починався з Толикового гіркого плачу:

— Мамуню, не треба, болить!..

Пригортала, пестила, плакала разом із сином, умовляючи:

— Ну крок... Один крок... Більше сьогодні не будемо.

Навіть чоловік не витримував:

— Доки ти дитину мучитимеш? Чи в тебе серця немає?!

Серця, такого, щоб відступитися — полишити сина калікою, не було. Вирвала б його з грудей, коли б заважало. Хай болить, хай щемить, хай крається навіп, стікаючи кров'ю, — вона щоранку підходитиме до ліжечка сина і вмовлятиме, й пеститиме, одбираючи ковдру, за яку він щосили чіплявся:

— Ой мамуню, болить!

Сама згорала од синового болю.

І не відступилася.

Довіку не забуде той день, коли привела сина в лікарню. Не на милицях — на двох, на своїх. І професор, якого вже не можна було нічим ні здивувати, ні вразити, зняв свою білу шапочку, нахилився, цілуючи їй руки:

— Не я — вся наша медицина перед вами схиляється: ви зробили чудо!

Вела потім сина додому, і було в ній таке відчуття, наче вдруге його народила. Вдруге вдихнула життя.

Тепер усе те позаду. Далеко позаду.

Толик виріс нормальною людиною, хто не знав, не догадався б, що він міг лишитися калікою... Толик поїхав від них в Армавір і там за півроку одружився. Прислав телеграму (так, бачте, йому горіло: не міг написати загодя листа, щоб спитати думку батьків): "Мамо, тату, ми одружуємось. Прилітайте весілля. Цілуємо. Оля. Толя". Отак: Оля — і квит!

— Це він що: з іншим іменем і дівчини не міг знайти? — роздивлявся телеграму Микола Ригорович.

— А чим воно тобі не подобається?

— Та нічого... Тіки ж... І ти — Ольга, і вона — Ольга...

Хоч цим утішив синок! Була трохи ображена отією телеграмою, та не полетіла не тому, що образилась, а тому, що не змогла.

Перед цим застудилася. Груди рвала — бухикала, однак до лікарні не йшла: саме кінчався квартал, горіла робота, начальство мало не в ноги кланялось: виручай, Василівно, надолуж, Василівно! — вона й надолужувала: майже по дві зміни підряд. А одного разу прокинулася: голова вогнем горить і в грудях дере, наче кігтями.

Пневмонія.

Добігалась Ольга!

А тут, наче навмисне, телеграма від сина.

— Я тебе полечу! — нагримав на неї Ригорович. — У могилу живцем захотіла?!

Не хотів летіти й сам — її кидати, хвору, — ледве вмовила. І то лише тоді, коли домовився з сусідкою, що догляне. Та й дочка ж коло неї лишалась.

Взяв на тиждень відпустку за власний рахунок, став збиратися в дорогу.

— Ти ж хоч подарунки купи! — стогнала.

— Куплю вже, лежи!

— Соромно буде й перед людьми...

— Та кажу ж, що куплю!

Вимучив комплект білизни та ковдру з верблюжої вовни.

— Хватить, нічого балувати! Мо', ще й не житимуть...

— Тіпун тобі на язик! — уперше не витримала.

Полетів. Прилетів.

— Ну, як там?

— Нормально.

— Гарне весілля було?

— Нормальне.

— А молода?

— Нормальна.

Бог дав чоловіченька! Не стала більше й розпитувати. Наперед уже знала: про що б не спитала, відповідь буде одна: "нормально". Спасибі, хоч фото привіз: дивиться на свекруху свою молоденьке дівча такими очима довірливими, що полюбила одразу.

"Хоч би ж вам жилося щасливо"...

Отак і не зімкнула очей до самого ранку. Леж дівчалася дев'ятої години, коли прийшов головний. І така рішучість була на її обличчі, що головний не спробував навіть умовляти:

— Що ж, летіть. Даю вам три дні. День — туди, день — там, день — назад. Квиток маєте? — Почувши, що про квиток вона ще не встигла подумати, дорікнув: — Як же ви так? А як не буде? Зачекайте! — бо вона вже й звелася, боячись, що головний передума. Натис на дзвінок — і до секретарки: — Валю, з'єднай із Сімферополем. Із начальником аеропорту. — Поки Валя додзвонювалася, постукав по столу пальцями, і якась зажура проглядала з його немолодих уже очей. — Мій теж в армії, — мовив довірливо. — В Афганістані. Я ще нічого, а дружина день і ніч листа виглядає... Матері, матері, нащо ви нас і народжуєте? — А коли Валя з'єднала його з Сімферополем, вдалося домовитися про квиток, нагадав їй, прощаючись, іще раз: — Три дні! Більше не маю права.

Вона побоялася сказати, що не повернеться. Вирішила твердо цієї безсонної ночі. Син іде в армію, а вона буде на курортах розгулювати? Головному ж дасть телеграму.

"Є ж гарні люди на світі! Бач, про квиток навіть подбав. Хай же їхній синок вертається додому живий та здоровий!"

Бачила на залізничному вокзалі, коли їхала сюди, молодого солдатики, Толикового, мабуть, і віку. Біля квиткової каси... Підійшов, довго м'явся, врешті дістав червоне посвідчення — інваліда війни. Посвідчення було таке ж, як і він, молоденьке. В ньому, здавалося, ще й чорнило не висохло, він його так неловко держав, що одразу ж видно було: дістав оце вперше, — і черга, яка до цього збурено гомоніла й перелаювалася (яка черга без лайки!), одразу ж замовкла, розступилася, даючи йому дорогу до каси. Одступив навіть літній, на милицях інвалід, мабуть, тієї, Вітчизняної, що уже й гроші приготував: "Бери, синашо..." — і така гірка складка прорізала його переоране зморшками чоло, що у неї, в Ольги, й серце зайшлося: "Це ж і мій, може, отак". Бо Толик, коли якось зайшла розмова про армію, що його можуть іще й не взяти,

насупившись, твердо сказав: "Візьмуть! Нікуди вони не дінуться: візьмуть!" Толик усьому світові хотів довести, що він абсолютно нормальна людина.

"Родимо, що маємо робити", — відповідала подумки головному вже в таксі, що везло її до Сімферополя. Думала про війни, які убивають, калічать людей, і могла б на чому завгодно поклястися, хоч на вогні, який її потім і спалить, що не народилась іще на світ мати, яка б хотіла війни. "Якби ж то нас питали!"

І ще всю дорогу тривожилася, що запізниться. Хоч шофер пообіцяв довести завчасно.

Під'їхали, оддала п'ятнадцять карбованців (як же вона потім жалкуватиме за ними!), взяла чемодан. Й одразу ж до каси.

Людей було, мов ще стільки й не бачила ніколи. Ходили, стояли, сиділи: жодного вільного місця. А біля каси — нікого. Її спершу не насторожило (ще ж не літала жодного разу!). Швиденько подала гроші, поки не набігли. Взяла квиток, ще й подякувала, оглянулася, куди ж його далі бігти, бо літак мав відлетіти за півгодини. І тут в усіх репродукторах, що висіли по величезному залі, клацнуло, простуджено й бездушно якось оголосило:

— Виліт літака рейсом Мінеральні Води — Баку затримується на три години з технічних причин...

"Так чого ж я так поспішала? Спокійно могла б доїхати автобусом", — подумала вперше про п'ятнадцять карбованців.

Потім мала нагоду отак думати ще раз... і ще раз... і ще... Бозна й скільки разів. Бо щотригодини з репродуктора, який вона починала все більш ненавидіти, лунало бездушне:

— Виліт літака рейсом Мінеральні Води — Баку затримується на три години...

Не легше було від того, що й інші рейси затримувалися. І теж через технічні причини. Обов'язково на три години, ні більше, ні менше. Чи то сімферопольські авіатори вміли рахувати лише до трьох, чи вважали для себе цю цифру щасливою, тільки минув уже день і вечір настав, а металеві зозулі кували одне й те ж: "Виліт літака затримується на три години... На три години... На три години... На три години..."

Спершу терпляче стояла, чекаючи, що от-от оголосять посадку. Потім, коли ноги геть заболіли (аж опухли в колінах), примостилася на свій чемодан, бо всі крісла давно були зайняті: хто дрімав, хто читав, хто перемовлявся з сусідами, а хто сидів з таким виглядом відсутнім, наче давно вже переселився душею з цього аеросервісного "раю", лишивши йому на поталу задубіле тіло своє. Бо хоч і південь, і Крим, а грудень є грудень, он навіть сніжок видно по той бік, й од величезних вікон, в які запросто влетів би середніх розмірів літак, віяло справжньою стужею. Люди горбилися, щулилися, тупотіли ногами, куталися, у що тільки могли, — і мерзли все дужче.

Ольга теж мерзла в своєму пальтечку демісезонному і легких черевиках. Спочатку наче й не дуже, вмудрилася навіть трохи заснути, коли вже зовсім споночіло, і сон навіть приснився. Такий незвичайний, що коли вона прокинулася згодом од холоду, то довго дивувалася: "І присниться ж таке!"

Снилося Ользі, що в усьому світі змінились уряди. І що в урядах тих не лишилося жодного чоловіка: тільки жінки — матері. І вона, Ольга, президент однієї з найбільших країн, летить у Женеву на зустріч із такою ж президентшею — матір'ю. Наперед уже знає, що вони цього разу про все на світі домовляться: адже яка мати захоче смерті своїй дитині? "В першу чергу всі ракети понищити, — думає Ольга. — А за ними — всю зброю. І видати такий всесвітній закон, щоб віднині й навіки не було жодного вбитого... І щоб стежили за цим матері".

Отаке приснилось Ользі! Прокинулася: довго не могла зрозуміти, що вона не в Женеві за круглим столом, а в Сімферополі на чемодані, скоцюрблена.

Більше вже й не вдалося заснути. Що холод, який з кожною годиною ставав усе дошкульнішим, а що тривожна думка про те, що їй лишається все менше й менше часу для зустрічі з сином. Кілька разів не витримувала, взявши важкий чемодан, йшла до віконця, де було довідкове бюро, достояювалася терпляче в черзі, щоб почути одне й те ж:

— Затримується з технічних причин.

Щотригодини. На три години. Ланцюгом наче приковують до аеропорту. Оголосили б на добу чи на дві — більшість пасажирів розбіглася б. Той на поїзд, той на автобус — на що завгодно, лиш би не гібти в даремнім чеканні!

— Вони кругом так знущаються, — казав один пасажир, із бувалих. — Ви знаєте, яка тут історія два роки тому сталася? Теж сидів отакий, як ми, Стьопа: зібрався в Москву на весілля. Там усе готове було, й наречена його чекала, щоб із літака й прямо до загсу — розписуватись. А тут — як обухом по голові: "Через технічні причини рейс затримується на три години!" Що бідоласі робити? Як уявив, що молода вже в Москві в аеропорту його жде не діждеться, побіг на пошту, дав термінову телеграму: "Затримують через технічні причини на три години. Цілую, люблю. Твій Стьопа..." Да-а... Ну, мина три години, знов об'являють те ж саме. Він знову на пошту: "Затримуюсь..." і так далі... П'ять діб отак бігав. А на шосту добу вже йому прийшла телеграма. З Москви, од молоді: "Затримуйся й далі. Виходжу заміж за іншого". Ще й підписалася. Надя чи Катя, я вже й не пам'ятаю...

Посміялися, мовби аж трохи зігрілися.

— А Стьопа ж що? — запитав хтось із пасажирів.

— Стьопа?.. Стьопа наче розумом трохи той... Кажуть, що з того часу як тільки зарплату одержить — так її всю, до копійки, на телеграми...

— На телеграми? Кому?

— Та вже ж не московській Каті чи Наді — самому міністрові авіації... Доп'яв десь його адресу та щотригодини і шпарить: "Через технічні причини затримуюсь на три години. Цілую, люблю. Стьопа". Кажуть, що міністр од тих телеграм заїкатися став... Ніяк не міг встановити, що за Стьопа...

Сміялися ще довше. І може, з сміху того, з тієї історії й появилася ідея послати міністрові телеграму. На третю добу, коли, до відчаю доведені, ладні були весь аеропорт рознести на тріски. Та ще пішла чутка, що не дають літаків, бо немає

пального. Якось капуста голова, якийсь бюрократ, якась чорнильна душа, якийсь щур паперовий помилився, плануючи кількість пального, бо забув урахувати додаткові рейси, — от вам і всі технічні причини! Бігали шукати начальника порту, щоб витрясти душу із нього, та начальник теж був не дурний, начальник зникав, наче привид, як тільки розгнівана юрма пасажирів з'являлась у приймальній. Трусили чергового адміністратора — адміністратор теж кудись зник на третю добу, навіть касири порозбігалися. Одні репродуктори не забували хрипіти щотригодини, що рейси затримуються ще на три години, з технічних причин, звичайно, — всім уже здавалося, що то й не людина говорить до них — автомат, заведений раз і назавжди.

Отоді й появилась ідея послати телеграму міністрові. Той же чоловік, що розповів про випадок із Стюпою, її написав і під схвальний сміх поніс у поштове відділення.

Ольга не могла б поклястися, що запам'ятала оту телеграму дослівно, але зміст її був приблизно такий:

"Москва. Міністрові цивільної авіації. Бажаємо вам усе життя сидіти такому холодильникові кома якому сидимо зараз ми вже третю добу знак оклику. Дві тисячі пасажирів Сімферопольського аеропорту крапка".

— Прийняли? — цікавилися, коли отой чоловік і ще декілька, що ходили разом із ним, повернулися до залу.

— Прийняли. Спробували б не прийняти!

І чи то подіяла телеграма міністрові, чи дзвінки в міськраду, в міськком партії, тільки за годину репродуктор раптом ожив і тепер уже зовсім іншим голосом, теплішим, людянішим, аж веселішим неначе, оголосив, що починається реєстрація квитків... Та не на один — на всі майже рейси відразу.

Ольга тремтіла і в черзі на реєстрацію, так промерзла за ці три доби, і, вже сидячи в літаку, тремтіла: все тіло було її наповнене холодом. Видзвонюючи зубами, вона весь час думала про те, щоб не захворіти, не злягти, — мусила живою чи мертвою добратися до сина. А ще з тривогою думала, що хоча б устигнути застати його вдома: минала ж уже третя доба, а літак не летів — ледь повз посеред смоляної безмежності, Ольга поглядала весь час на годинник, і стрілки бігли з нею наввипередки, і час гнав поперед неї.

Оголосили нарешті посадку. Літак усе кружляв і кружляв, наче знущаючись, і вона вже готова була проклясти всіх на світі пілотів.

Сіли нарешті. Довго вирулювали, ще довше чекали, поки подадуть трап. В аеропорту, в Мінводах, так і обдало теплом. Ольга встигла навіть задрімати, чекаючи, поки привезуть багаж. Замерзле тіло її відтавало потроху, їй часом здавалося, що вона зараз не витримає, опуститься на підлогу й одразу ж засне. Але думка про сина, про те, що вона запізнюється, що може його не застати, була сильніша за втому, за сон: тримала її на ногах. Сіла в автобус, поїхала на залізничний вокзал: до Армавіра сто сімдесят кілометрів, а літаки туди не літають.

Так вибилася зі сну, що і в автобусі вхитрилася заснути.

Вокзал був майже порожній, кілька пасажирів дрімали на дерев'яних лавах.

Поспіхом пройшла до каси, сказала в маленьке віконце:

— Мені до Армавіра. Будь ласка!

— Поїзд іде тільки вранці, — відповіла їй касирка. — О восьмій. Братимете?

— Тільки вранці? А як же Толик?

Приголомшена, вона мовчки стояла біля віконця.

— Братимете? — вже нетерпляче спитала касирка.

— Так я ж запізнюся! — простогнала їй Ольга. — Син там у мене. Його забирають до армії.

— Нічим не можу вам допомогти, — стенула плечима касирка. — Поїзд іде рівно о восьмій.

— Що ж мені робити? — ледь не плакала Ольга.

— Не знаю й сама, що вам порадити. — В касирки, вже літньої жінки, теж, мабуть, є діти. — Хіба от що... Спробуйте на таксі... З вокзалу як вийдете, то праворуч стоянка таксі... Спробуйте, може, домовитесь...

"Господи, хай би хоч машини були!.. Господи!.."

Вибігла з вокзалу (чемоданисько бив по ногах), повернула праворуч й одразу ж побачила зелені вогники, що світили привітно до неї.

"Хоч би хто не перехопив!.."

— Ви таксі?

— Ми шофери, мамашо. Таксі ось поруч.

— Голубчики, мені до Армавіра...

— До Армавіра! — протягнув один з них. А другий тільки свиснув.

— До сина... Сина забирають до армії!

— Не можемо, мамашо. Нам на такі віддалі їздити заборонено. Це ж сто сімдесят кілометрів — триста сорок у два кінці.

— Я заплачу, — продовжувала вмовляти Ольга. Не відступиться, отут біля них і помре — не відступиться. — В обидва кінці заплачу. Поможіть же!.. Сина ж до армії забирають!

Одного наче вмовила. Відвів її набік, тихенько спитав:

— Сотню дасте?

— Сотню? — В Ольги не було уже сотні: п'ятнадцять заплатила за оте, будь воно й прокляте, таксі! Та квиток на літак, та три дні ходила в буфет, щоб зовсім не замерзнути, та сюди на автобусі — не було в Ольги сотні! — Туди ж всього сто сімдесят?

— А ризик? — пояснював їй водій. — Одберуть права, тоді й сотня не допоможе.

Ольга вже й не торгувалася б. Але ж не було в неї сотні!

— Дивіться, я туди не рвуся, — сказав нарешті шофер. Та й відійшов до своїх напарників.

Ну що їй робити?! Що?! І треба ж було на таксі отім їхати!

Стоїть, лама руки від розпачу, і щось гладеньке, тверде весь час під пальці їй попадається.

Глянула: перстень! Золотий, що його чоловік подарував на заручини. "Не загуби, — пам'ятає, сказав. — Знаєш, скільки він коштує?"

Скільки б не коштував, це була найдорожча їй річ. Як надів, не скидала ще жодного разу.

Посмикала: перстень наче вріс у палець. Вчепився щосили, щоб вона його не зняла. А що їй лишилося робити?! Що?!

Підійшла до шоферів, торкнула за лікоть того, що погоджувався.

— Надумались?

— Ось!

— Що це?

— Перстень. — І швидко, щоб не повернув їй, пояснила: — Не подумайте, що він простий. Він із золота.

— Та й навіщо він мені?

— Та вам же за нього добрі гроші дадуть! Бо в мене нема ста карбованців... Ну де я їх вам візьму?!

Шофер роздивлявся перстень і так і сяк, пішов навіть до світла. Ольга за ним. Не відстане, умовить, більше ж у неї немає можливості добратись до сина.

— Ладно, мамашо, де вже моє не пропадало — візьму. Двадцять п'ять ще накинете — і по руках. І то тільки тому, що вам треба до сина. А так — і за тисячу не поїхав би...

Боячись, що він може роздумати, дістала швиденько двадцять п'ять карбованців, подала.

— Сідайте в машину. Та не в цю, а в оту, бо це не моя.

Сіли, поїхали. І мов гора звалилася з Ольжиних плечей.

Про перстень намагалася не думати. І про те, що їй скаже Микола Ригорович, коли вона додому повернеться. То хай уже потім, нехай буде вже потім, не вижене ж із дому, не вб'є, не заріже, а поки що вона їде до сина...

Незчулася, як знову заснула. Мов пірнула у сон.

— Мамашо!.. Мамашо!..

Хтось гукає до неї, штурхує навіть легенько в плече, а вона все не може прокинутись...

— Га?.. Що?..

— Приїхали!

Виглянула: не в місті стоять — серед поля. Тільки ліворуч яскраво освітлена будка і кілька біля неї машин.

— Приїхали? — ще не могла нічого втямити. — Куди?

— На КП! — ще сердитіше. — Одібрали права. Казав же, що одберуть!.. Вертаюся назад.

— А я ж як?

— А то вже їх он питайте! — кивнув у бік будки. — А мені наказали вертати назад.

— Хто наказав?

— Хто ж іще як не міліція? Понаставляли чортів на дорогах — проїхати ніде! — Він

люто вдарив ногою по колесу, обійшов машину, сів за кермо. — Тут вилізете чи поїдете зі мною назад?

Ольга розуміла: вийде з машини — до ранку буде біля цієї будки стовбичити. Бо хто ж її ще повезе в Армавір? Але й вертатися назад не було ніякого сенсу.

— Шофере, голубчику, почекайте трохи! Я спробую їх умовити.

— Кого, міліцію? Та легше оцей стовп телеграфний умовити, ніж отих паразитів!

Все ж погодився почекати десять хвилин.

— Але й хвилини не більше.

— Та я зараз, зараз... — бігла Ольга вже до будки.

Заскочила до середини: два міліціонери. Один сержант, другий лейтенант. Одірвались од карти, глянули пильно на неї.

— Вам, громадянко, чого?

— Синочки, голубчики, відпустіть мене до сина! Сина забирають до армії!

— То й їдьте. Чи ми вас тримаємо?

— Так ви ж машину затримали!

— А-а, машину. Машину затримали правильно. Не положено.

— А мені що робити?

— А цього вже, громадянко, ми не знаємо.

Ольга в сльози. Благає, вмовляє, матерями обох заклика — не помагає нічого:

— Та зрозумійте ж, громадянко, що не положено! Ми ж теж на службі, чи як?

І тут Ользі стало недобре. Чи то далось взнаки багатодобове безсоння, чи нерви не витримали, тільки їй раптом стало млосно в грудях, перед очима попливло-попливло, і вона важко осіла прямо на підлогу.

— Громадянко, ви що? — кинулись, дають їй щось нюхати, воду підносять, і, коли Ольга трохи очуняла, лейтенант сказав сержантові: — Скворцов, клич шофера!

Зайшов шофер, темний як ніч:

— Ну, чого?

— Одвезете громадянку в Армавір, — сказав лейтенант, на шофера не дивлячись.

— Не повезу. Щоб і машину забрали без прав!

— Скворцов, віддай йому права! Їдь, і щоб це було востаннє: ще раз піймаємо — під суд віддамо!..

— Бачили? — спитав шофер, вже машину заводячи. — Отак і працюємо: від Стьопа до Стьопа!

Хто такий Стьопа, Ольга вже й не допитувалася. Рада була, що їде.

"Хоча б нас іще де не затримали!" Бо не знала, чи й вистачить сил ще раз ублагати. Сиділа порожня, розбита, як ганчірка вся викручена. Жила однією лише думкою: "Господи, хоча б застати Толика!"

В Армавір добралися за північ. Довго петляли вулицями, поки знайшли потрібну адресу.

— Ну, мамашо, щоб ви були такі здорові!

Поїхав, не зачекавши навіть, поки вона зайде у двір, поїхав.

І лишилась Ольга посеред темної вулиці. В чужому, незнайомому місті.

"Це ж вони уже сплять". Бо у вікнах — жодного вогника.

Наважилася, постукала у хвіртку.

Довго не озивалися. Врешті одне вікно освітилося, в ньому гойднулася тінь. Клацнула клямка, хтось, кашляючи, вийшов надвір.

— Хто там? — запитав од порога.

— Це я, Толикова мама! — озвалася Ольга. — Він вдома?

— Який іще Толик?

— Та Толик, мій син!

— Ніякого Толика тут немає. Вам яка адреса потрібна?

Ольга, все ще надіючись, що син таки тут, назвала.

— Так ви ж не туди втрапили! Це на сусідній вулиці.

Підійшов, спасибі йому, розказав, як на ту вулицю втрапити:

— Отак прямо і йдіть, не звертайте нікуди, поки впретеса в іншу вулицю. Ото вона й буде. Вам який номер?

— Дев'ятий.

— Ага, тоді візьмете ліворуч... Ліворуч беріть, а не праворуч! — уже гукнув їй у спину.

Вулиці кінця-краю, здавалось, не буде: Ольга все частіше ставила на землю важкий чемоданисько, що обривав їй руки, перепочивала.

Дійшла нарешті, завернула ліворуч, одшукала дев'ятий номер. Такий же високий паркан і такі ж вікна за ним.

Тут озвались одразу, наче сиділи й чекали на неї: не встигла Ольга й стукнути, як засвітилося вікно і жіночий голос уже запитав од порога:

— Хто там?

— Толик удома?

— А ви хто така?

— Я його мати.

— Господи, та чого ж ви там стоїте? Та заходьте у двір! — І вже поспішала назустріч — не встигла Ольга і кроку ступити в двір, як потрапила в обійми: — Свахонько ж наша дорога, як же ви до нас добралися? — Від свахи пахло м'якою постіллю, теплою ковдрою. — Ходімо, ходімо до хати, ви ж, певно, втомилися з дороги. — Вела її попід руку: на ганок, у сіни, в кімнату.

— Олю, Степане, вставайте: наша сваха приїхала!

З широкого ліжка, що стояло в цій же кімнаті, звелася розколошкана постать. Звелася й сказала до жінки: "А подай-но штани! Чи отак без штанів і стрічати?" А з кімнати сусідньої вискочило щось таке молоде, таке голоноге і юне, кому Ольга з першого погляду й п'ятнадцяти років не дала б. Тільки очі, точнісінько як на фото отому, так до неї і засяяли: "Це Толикова жінка! А де ж Толик?" — оглянулася Ольга.

— Де ж Толик? — розгублено запитала вона, все ще не вірячи, все ще надіючись, що ось-ось за невісткою зайде і Толик, і по їхніх враз посмутнілих обличчях зрозуміла

усе...

За стіл посідали всі четверо, сваха наставила стільки, що вистачило б на двадцятьох. І печене, й варене — що лишилось од Толика, якого минулого ранку й провели: одного дня не вистачило — побачитись із сином!

III

Коли Ольга довідалася, що Толика повезли на збірний пункт у Краснодар, вона вирішила одразу ж іти на вокзал.

Як її не вмовляли свати, як не благали почекаати хоча б до ранку (сваха навіть постіль їй послала), вона лишилася невблаганною. Навіть тоді, коли сват їй сказав: "Та де ж ви там його розшукаєте? Ось діждемося ранку, сходимо до військкомату та взнаємо адресу того збірного пункту, отоді вже й поїдете..." Навіть тоді, завагавшись, Ольга все ж відповіла, що чекати не буде. Їй уже здавалося, що, поки вона тут відлежуватиметься, ніжачись у м'якій постелі, поки сходить у військкомат, поки сяде потім на поїзд, поки добереться до Краснодара, Толика повезуть кудись далі.

— Ні, ні, й не вмовляйте!

Тоді свати в один голос сказали, що й вони підуть із нею, проведуть на вокзал, посадять у поїзд. Де ж це видано: одпустити одну серед ночі. Йти ж через усе майже місто!

Подякувавши, звелась із-за столу: думкою була вже в дорозі до сина. І лише зараз відчула, як вона втомилась. Як смертельно втомилась за оці кілька діб. Так утомилась, що навіть не хотілося спати. А просто упасти й лежати... упасти й не рухатись... упасти і навіть не дихати... На якусь мить гойднулася кімната, попливла кудись убік, огидно затремтіло в колінах. Вона ледь знову не сіла, і лише страх, що коли сяде, то вже й не зведеться, утримав її на ногах.

Ішли тепер утрюх: Оля лишилася вдома. Теж поривалася провести, але старі її не пустили. Над містом зібралася мов ще непроглядніша темінь, Ольга й не знала, як би добралася сама, та ще й із чемоданом, що ніс тепер сват. Ольга йшла, дерев'яно переставляючи ноги, в голові її шуміло й дзвеніло, а вуха наче позакладало ватою. Вона майже не чула, що говорила їй сваха, і, мабуть, не до ладу їй відповідала, бо сваха невдовзі й замовкла.

Ішли дуже довго, хоч сват і казав кілька разів, що вже недалеко.

І коли вже їй здавалося, що от-от не витрима: сяде й розплачеться, появився вокзал.

Діждалися прохідного поїзда, купили квиток, побігли до потрібного вагона. Кондуктор спершу не впускав: усі місця зайняті. Ольга вже не мала сил його просити, вмовляли свати.

— Сідайте, — здався нарешті кондуктор. — Їхатимете в коридорі.

В коридорі то й у коридорі — Ользі було все одно. Лиш би їхати.

Зайшла в коридор, поставила чемодан, на нього ж і сіла. Притулилася до стіни, щоб не впасти.

Поїзд одразу ж і рушив. І чим швидше він ішов, тим більше мотало, підкидало,

гойдало вагон на всі боки. Ольга ледве втримувалася на своєму чемодані, що їздив сюди-туди разом із нею. Куди вже тут заснути, відпочити хоч трохи: вона лише влітала в дрімоту й одразу ж із неї вискакувала, хапаючись рукою за стіну, й під кінець її так намотало, що ледве звелася на ноги. Взяла чемодан, який став мов іще важчий, почовгала геть із вагона.

Краснодар. Повне сонних пасажирів приміщення вокзалу, сьома година. Ольга довго стояла, оглядаючись, у кого б спитати (будити людей не насмілювалася), доки до залу зайшов міліціонер, ще молодший, мабуть, од Толика. І щось таке було в Ольжиній постаті, що він одразу ж звернув на неї увагу.

Підійшов, козирнув, запитав, хто вона й звідки. Вислухав терпляче, почув кирпатого носа.

— Збірний пункт... Збірний пункт... Це, громадянко, аж на околиці. — Назвав іще й вулицю.

— Як же мені туди добратись?

— Трамваєм. Сядете в трамвай і до кінця. А там уже розпитаєте.

Подякувала, вийшла з вокзалу. Сіла в трамвай і одразу ж заснула. І коли б її на кінцевій зупинці не збудили — приїхала б назад, до вокзалу.

Збірний пункт недалеко й був: кілька приземистих із червоної цегли будинків, обнесених високим парканом. А на воротах — зірка велика. Тут же й вартовий із автоматом за плечима.

— Ви, мамашо, до кого?

— До сина. Сина мого вчора сюди привезли.

— Допризовника? Запізнилися, мамашо: їх учора й одправили.

В Ольги й серце зупинилося. Встигла, доїхала!..

— Куди? — мало не плачучи. — Куди їх відправили?!

— В аеропорт. А звідти прямим ходом у Ташкент. — І, злякавшись, мабуть, що сказав, чого робити було не слід, звів брови в строгий шнурочок: — Проходьте, мамашо, тут стояти не положено!

Відійшла Ольга вбік зовсім уже розгублена. Як бути, що далі робити? Невже їй так і не судилося побачити сина?

"А може, вони ще й не полетіли, — згадала, як сама летіла до Армавіра. — Може, й досі ще там на літак чекають..." Витерла сльози і біжка на трамвай (де й сили взялися!). Їхала й наперед уже знала, що треба буде — полетить у Ташкент.

Добереться до сина, хоча б його й на Місяць відправили.